

Izvorni znanstveni rad (Original scientific paper)

7.033.3:003.077(497.6 Sarajevo)"1885/2002"

726.2(497.6 Sarajevo)"1885/2002"

929 Islamović H.

HARIS DERVIŠEVIĆ

Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885-2002)

Apstrakt: Oslikavanje zidova Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu za vrijeme austrougarske uprave učinjeno je 1885. godine. Tom prilikom je na ukrašavanju doprinio znameniti bosanski kaligraf hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović. Istraživanje je usmjereno ka utvrđivanju obima i kvalitete kaligrafskog ciklusa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj džamiji u Sarajevu.

Ključne riječi: Hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović, Gazi Husrev-begova džamija u Sarajevu, islamska kaligrafija

Abstract: The wall paintings of Gazi Husrev-bey's Mosque in Sarajevo were produced in 1885, during the Austro-Hungarian rule. At that time, a famous Bosnian calligrapher hajji hafiz Husejin Rakim-efendi Islamović contributed to the ornamentation of the walls. The presented research is focused on determining the scope and quality of the calligraphy cycle of this calligrapher in Gazi Husrev-bey's Mosque in Sarajevo.

Key words: hajji hafiz Husejin Rakim-efendi Islamović, Gazi Husrev-bey's Mosque in Sarajevo, Islamic calligraphy

"Naše muhamedansko sugragjanstvo proslavilo je ovogodišnji praznik rogjenja svečeva u svezi sa novinom, kojoj imade razloga da se od svega srca raduje. Toga dana u subotu – kako unaprijed javismo – otvorena je svečano obnovljena gazi Husrev-begova džamija – najveća i najdivotnija u Sarajevu, a dostojna da se broji među najljepše džamije svega muslimanstva."

Sarajevski list, 1885.

Navedeni citat dio je članka koji je popratio svečano otvaranje Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu 22. decembra 1885. godine, čiji je povod bilo okončanje restauracije objekta, nakon što je oštećen u velikom požaru augusta 1879. godine. Saniranje i novo ukrašavanje džamije izvođeno je tokom 1884. i 1885. godine. Slikarsku dekoraciju

izvela je grupa slavonskih umjetnika predvođenih S. Lerchom, a urađenih po nacrtima Peesneggera i Hans Nimeczeka, dok su kaligrafski radovi povjereni hadži hafiz Husejin Rakim-efendiji Islamoviću.¹

Od ogromnog kaligrafskog ciklusa, vjerovatno najznačajnijeg bosanskohercegovačkog *hattata*² XIX. stoljeća, konzervatorsko-restauratorskim radovima na džamiji tokom 2001.-2002. godine sačuvana su samo dva ispisa iznad portala džamije.³

Ko je Hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović?

Hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (1839-1895.) rođen je u Sarajevu i smatra se jednim od najznačajnijih bosanskohercegovačkih kaligrafa XIX. stoljeća. U rodnom gradu započinje naobrazbu kod sarajevskog alima Tahir-efendije, da bi upisom u Gazi Husrev-begovu medresu nastavio sa sticanjem znanja ispred sarajevskog muftije Mustafe Hilmi-efendije Hadžiomerovića. Pored izučavanja tradicionalnih islamskih znanosti pokazao je interesovanje za islamsku kaligrafiju, te se vjeruje da je prve časove kaligrafije pohađao kod Abdulah Ajni-efendije Hasagića

¹ H. Mehmed Handžić, "H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović (glasoviti kaligraf arapskog pisma)", *Novi Behar*, br. 20/21 (1938/39), 237-238; Islamović, Hadži hafiz Husein Rakim//Đoko Mazalić. *Enciklopedija likovnih umjetnosti*, 1. izd., Sv. 3, Zagreb, Leksikografski zavod FNRJ (1959-1966), 1964, 10; Đoko Mazalić, *Leksikon umjetnika : slikara, vajara, graditelja, zlatara, kaligrafa i drugih koji su radili u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1967, 60; Mehmed Mujezinović, "Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. I, Sarajevo, Gazi Husrevbegova biblioteka, 1972, 91-94; Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*, Knj.1, Sarajevo, Veselin Masleša, 1974, 189; Teufik Muftić, *Arapsko pismo (razvoj, karakteristike, problematika)*, Sarajevo, Orijentalni institut u Sarajevu, 1982, 145; Nihad Čengić, *Begova džamija kao djelo umjetnosti : estetska metamorfoza kroz stoljeća i posljednje konzervacije originaliteta*, Sarajevo, Sarajevo Publishing, 2008, 52, 87; ODLUKA, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu, kons.gov.ba (20.10.2011.); Haso Popara, "Idžazetname u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke – Prilog proučavanju historije obrazovanja u BiH", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke*, br. XXV/XXVI, Sarajevo, Gazi Husrevbegova biblioteka, 2007, 21-23; Haris Dervišević, "Islamska kaligrafska baština u Bosni i Hercegovini: Hadži Hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (1839. – 1895.)", u: *Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju*, (ur. Husnija Kamberović), Institut za istoriju, Sarajevo, 2011, 239-248.

² **hattat** (ar.) *kaligraf*, vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo, Svjetlost, 1966, 320.

³ Nihad Čengić, *Begova džamija kao djelo umjetnosti*, 52, 87; ODLUKA, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Graditeljska cjelina – Gazi Husrev-begova (Begova) džamija u Sarajevu, kons.gov.ba (20.10.2011.). Oba su ispisa thuluth pismom. Desni ispis je tekst bismille - بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيم (U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog), a drugi tekst Kur'ana Časnog - وَاللَّهُ يَدْعُو إِلَى دَارِ السَّلَام (Allah poziva u kuću mira; X, 25). Prijevodi sura Kur'ana Časnog u radu preuzeti su iz Korkut Besim – prevodilac. *Al-Qur'an al-Karim: wa targamatu ma'nih* = *Kur'an s prevodom*. Medina, Kompleks Hadimu-l-Haremejni-š-Šerifejni-l-Melik Fahd za štampanje Mushafi Šerifa, 1991-1993.

(u. 1872.).⁴ Ljubav za *harfom*⁵ odvela je Rakim-efendiju u Istanbul. Pripovijeda se da je po dolasku u ovaj grad usnio kako mu je mjesec pao na desnu ruku, te se niz nju prolio. Ovo je Islamović vidio kao znak svoje budućnosti u kaligrafiji, pa se usavršava pred najvećim imenima kaligrafije Istanbula kao što su: Al-Sayyid Muhammad Hulūsī, Al-Sayyid Muhammad Šawqī, Al-Sayyid Muhammad Tawfiq, Yahyā Hilmī, Haqī Zaki-dede, Muhammad ‘Ārif, Sāmī, ‘Alī Haydar i Hafīd Malak-pāša.⁶

Nakon dobijanja četiri kaligrafske idžazetname⁷ za thuluth, naskh i ta‘līq pismo 1867. godine, hafiz Rakim-efendija Islamović se vraća u Sarajevo u kojem drži časove islamske kaligrafije.⁸ Sačuvala su se do danas imena petorice koja su pred njim učila kaligrafiju i to: Behaudin-efendija Sikirić, Akif-efendija Hadžihusejinović-Muvekit, hafiz Sulejman-efendija Čučak, Hadži hafiz Mustafa-efendija Čadordžija, te znameniti alim hafiz Abdulah Ajni-efendija Bušatlić.⁹ U Fondu rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu nalaze se rukopisi koje su prepisala trojica Islamovićevih učenika, koja svjedoče o njihovom zavidnom umijeću.¹⁰

Najveći poduhvat Rakim-efendije Islamovića jeste kaligrafski ciklus za Gazi Husrev-begovu džamiju u Sarajevu, nastalu tokom 1884-1885. godine (slika 1).

Manje je poznato da je Rakim-efendija ostavio natpise na nišanima, kao što je onaj za Mustaj-bega Dženetića u nekadašnjem haremu Hadže Kemaludinove (Ćemaluša) džamije u ulici Ferhadija, kasnije premještenom u harem Ali-pašine džamije u Sarajevu.¹¹

Hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović umro je 1895. godine u Inegölu (Turska) na povratku sa hadža.

⁴ Teufik Muftić, *Arapsko pismo*, 144.

⁵ **harf** (ar.) *slovo*, vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 315.

⁶ Mujezinović, “Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu”, 91-94; Haso Popara, “Idžazetname u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke”, 21-23;

⁷ **idžazetnama** (ar. – pers.) skr. **idžazet**, *svjedodžba, diploma o završenim teološkim naukama*, vidi: Abdulah Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, 340.

⁸ H. Mehmed Handžić, “H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović”, 238.

⁹ H. Mehmed Handžić, “H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović”, 237-238; Azra Kasumović, “Hafiz Abdullah Ajni ef. Bušatlić”, *Analizirajući Gazi Husrev-begovu biblioteku*, br. XVII/XVIII, Sarajevo, Gazi Husrevbegova biblioteka, 1996, 323-333.

¹⁰ Akif-efendija Hadžihusejinović-Muvekit (Gazi Husrev-begova biblioteka: R-3194); Hadži Hafiz Mustafa-efendija Čadordžija (GHbb: R-8947), Hfz. Abdulah Ajni-efendija Bušatlić (GHbb: R-2187, R-2675, R-7578)

¹¹ Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika*, Knj.1, 189; ODLUKA, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika, Graditeljska cjelina – Ali-pašina džamija sa haremom u Sarajevu, kons. gov.ba (20.10.2011.); Jedan drugi tarih iz 1891./92. godine čini se zanimljivim, a čiji se autor potpisuje kao Rakim. To je natpis za Sagrdžijan džamiju u Tuzli, ali Mujezinović iznosi sumnju da se radi o hadži hafiz Husejin Rakimu-efendiji Islamoviću. Vidi: Mehmed Mujezinović, *Islamska epigrafika Bosne i Hercegovine*. Knj.2., 2. izdanje, Sarajevo, Sarajevo Publishing, 1998, 155, 503.

Izvori za kaligafski ciklus Rakim-efendije u Gazi Husrev-begovoj džamiji

Da je za kaligrafiju Gazi Husrev-begove džamije bio angažovan Rakim-efendija Islamović prvi spominje hadži Mehmed Handžić,¹² kojeg svi kasniji autori citiraju. Handžić do ovog podatka dolazi posredno, iz bilježnice Esad-efendije Uzunića. Da bi se ovo prihvatilo kao vjerodostojno, treba postaviti pitanje ko je bio Esad-efendija Uzunić?

Slika 1. Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije
(izdanje Gazi Husrevbegova vakufa iz nepoznate godine, štampao Gorenjski tisk, Kranj)

Esad-efendija Uzunić (1847.-28. XII. 1910.) pripadao je sarajevskoj porodici Uzunić, koja je dala nekoliko uglednih i uticajnih ličnosti.¹³ Po završetku ruždije zaposlio se u kancelariji Bosanske vlade, gdje je radio sve do 1878. godine. Kao kapetan je 1876. godine učestvovao u vojnim akcijama s dobrovoljcima u pohodu na Šepak i Zvornik. Nakon uspostavljanja austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, novembra 1878. godine je putem Budimpešte otišla delegacija bosanskohercegovačke gospode radi priznavanja cara i kralja, u kojoj je učestvovao i Esad-efendija Uzunić. Njegovo ime susrećemo također u Zapisnicima gradskog zastupstva za vrijeme austrougarske vlasti, gdje se Esad-efendija Uzunić navodi kao gradski zastupnik.¹⁴ Pored toga Esad-efendija je bio član Zemaljskog upravnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu.¹⁵ Uzunić se također okušao u pisanju, do sada jedinog poznatog naučnog rada, objavljenog u

¹² H. Mehmed Handžić, "H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović", 237-238.

¹³ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom 1878-1978*, Sarajevo, Muzej grada, 9, podnožna zabilješka br. 1. na strani 76, podnožna zabilješka br. 1. na strani 233, podnožna zabilješka br. 1. na strani 431; Hamdija Kreševljaković, *Sarajevo za vrijeme austrougarske uprave (1878 – 1918)*, Sarajevo, Arhiv grada Sarajeva, 1969, 18, 58, 133; Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX. veku*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1978, 391; Nusret Šehić, *Autonomni pokret muslimana za vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, Svjetlost, 1890, podnožna zabilješka br. 29. na strani 367; Valerijan Žujo, *Leksikon Sarajeva*, sv. 2, Sarajevo, Mediapress : Buybook, 2009, 512.

¹⁴ "Viesti Sarajevske, Zapisnik gradskog zastupstva", Bosansko-Hercegovačke novine, br. 17., 26.2.1880.

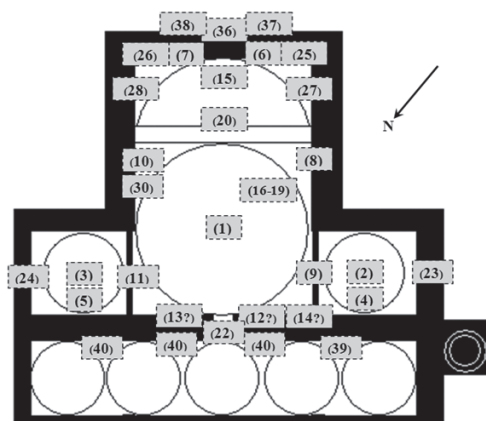
¹⁵ "Oglas: Zemaljsko upravno vijeće poziva (...)", Bosansko-Hercegovačke novine, br. 22., 14.3.1880.

Glasniku Zemaljskog muzeja 1890. godine.¹⁶

Prvi broj *Analisa Gazi Husrev-begove biblioteke* u Sarajevu izašao je 1972. godine, gdje Mehmed Mujezinović objavljuje rad o kaligrafskim idžazetnamama Rakim-efendije Islamovića.¹⁷ U tekstu se također spominju Islamovićevi kaligrafski nacrti za Gazi Husrev-begovu džamiju, koje Mujezinović stavlja kao prilog (slika 3). Dva lista nacrti sadrže vrsne kaligrafske ispise, a pored na osmanskim turskom¹⁸ podatak njihovog mjesta u objektu. Prema Mehmedu Mujezinoviću, skice su se nalazile u arhivu Vakufske uprave za Bosnu i Hercegovinu, te je vjerovati da su slično drugim dokumentima i knjigama kaligrafski nacrti naknadno ustupljeni Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Danas nije moguće utvrditi dalju sudbinu niti smještaj nacrti, te će prilog iz Mujezinovićevog esaja iz 1972. godine biti osnovni vizualni materijal za ovaj rad, koji će ujedno poslužiti za pokušaj rekonstrukcije rasporeda kaligrafije u Gazi Husrev-begovoj džamiji.

Nemaran odnos prema naslijeđu ogleda se u nepostojanju bolje arhive fotografija Gazi Husrev-begove džamije, koja se smatra jednim od najreprezentativnijih osmansko-bosanskih građevina Bosne i Hercegovine. Na sačuvanim fotografijama i razglednicama ovog objekta u većini je prikazan eksterijer, dok se unutrašnjost rijetko pojavljuje.

Pri Gazi Husrev-begovom vakufu u Sarajevu formirana je zbirka vizualnog materijala, koju čine fotografije i razglednice džamije. Vakuf je za potrebe turizma nekoliko puta dao štampati razglednice, među kojima su vrlo vrijedne one sa eneterijerom Gazi Husrev-begove džamije.¹⁹ Ovoj zbirci također pripadaju fotografije

Slika 2. Shema Gazi Husrev-begove džamije (Shema prema: Husref Redžić, *Studije o islamskoj arhitektonskoj baštini*, Sarajevo, Veselin Masleša 1983, 201.)

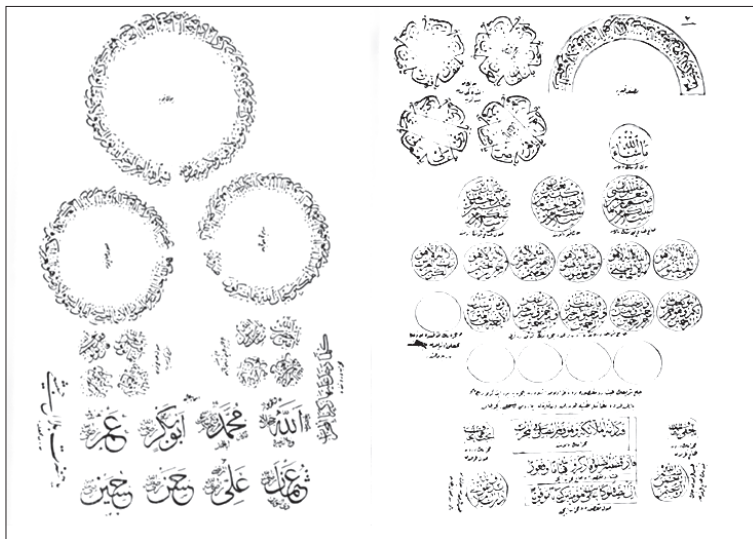
¹⁶ Essad Eff. Uzunić, "Nešto o gradu (kaštelu) sarajevskom", *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini*, god. II, knj. I (1890.), Sarajevo, Zemaljska štamparija, 1890, 113-114;

¹⁷ Mehmed Mujezinović, "Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu", 91-94.

¹⁸ Svesrdnu pomoć dugujem mr. Fahdu Kasumoviću sa Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu, i to naročito za razumijevanje osmansko-turskog dijela teksta.

¹⁹ Zbirka Gazi Husrev-begovog vakufa u Sarajevu: Razglednica trijema Gazi Husrev-begove džamije sa šadrvanom, vjerovatno iz druge polovine XX. st. (dimenzije: 10 cm x 15 cm); Razglednica trijema Gazi Husrev-begove džamije, vjerovatno iz druge polovine XX. st. (dimenzije: 10 cm x 15 cm); Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije prema jugozapadu, vjerovatno iz druge polovine XX. st. (dimenzije: 10 cm x 15 cm); Razglednice sa minberom Gazi Husrev-begove

nastale za vrijeme restauracije objekta 2001-2002. godine, na kojima su vidljivi kaligrafski ispisi.²⁰

Slika 3. Kaligrafske skice hadži hafiz Husejin Rakim-efendije Islamovića za Gazi Husrev-begovu džamiju u Sarajevu (Preuzeto iz: Mehmed Mujezinović, *Diplome kaligrafa Islamovića u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, br. , Sarajevo, Gazi Husrev-begova biblioteka, 1972, 91-94.)

Agha Khan fondacija na Univerzitetu Massachusetts Institute of Technology posjeduje iznimno bogatu zbirku vizualnog materijala islamske arhitekture dostupne na internetu. U grupi bosanskohercegovačkih objekata nalaze se fotografije Gazi Husrev-begove džamije napravljene 1981. godine,²¹ na kojima je primjetna kaligrafija Rakim-efendije Islamovića.

džamije u izdanju Uprave Gazihusrevbegova vakufa - Sarajevo, fotograf Cveto Ros, vjerovatno iz druge polovine XX. st. (štampano: ČZP "Primorski tisk", Koper) (dimenzije: 10,5 cm x 14,5 cm); Razglednica sa mihrabom i ćursom na jugoistoku Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Uprave Gazihusrevbegova vakufa - Sarajevo, fotograf napravio Cveto Ros, vjerovatno iz druge polovine XX. st. (štampano: ČZP "Primorski tisk", Koper) (dimenzije: 10,3 cm x 14,3 cm); Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Uprave Gazihusrevbegova vakufa - Sarajevo, godina nepoznata, koja je korištena kao ulaznica (štampano: Turistkomerc : biro za turističku propagandu - Zagreb) (dimenzije: 10 cm x 14,5 cm); Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Gazi Husrevbegova vakufa godina nepoznata (štampano: Gorenjski tisk, Kranj) (dimenzije: 17 cm x 23 cm).

²⁰ Četrdeset osam fotografija, godina nepoznata (pretpostavljam da su iz 2001./2002. godine) iz Zbirke fotografija Gazi Husrev-begovog vakufa u Sarajevu (dalje GHbV) (Sve fotografije su iste dimenzije 12,5 cm x 17,7 cm).

²¹ Main entrance façade at the Gazi Husrev Bey Mosque, Painted dome of portico at the Gazi Husrev Bey Mosque, Dome over porch at Gazi Husrev Bey Mosque, Main entrance of the mosque, Portico and balconies at the front of the mosque, Entrance to the mosque from the portico, View of mosque entrance from the interior, fotograf William Remsen, iz 1981. godine, preuzete sa www.archnet.com (30.08.2009.).

Danas je moguće nagađati o kvaliteti i kvantitetu izgubljene građe bosanskohercegovačkih institucija kulture, koja je uništena u ratnim dešavanjima 1992-1995. godine. Rijetki su sačuvani dokumenti poput unikatne fotografije enterijera Gazi Husrev-begove džamije iz Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika Federacije Bosne i Hercegovine pri Ministarstvu kulture i sporta Federacije Bosne i Hercegovine.²²

Raritete fotografije unutrašnjosti napravio je Dean Conger, višegodišnji fotograf National Geographica. Na svom putovanju prema istoku Evrope boravio je u Sarajevu 1983. godine kada je fotografisao vjernike u molitvi.²³

Izgled džamije prije 2002. godine vidljiv je na fotografijama u djelima o islamskoj umjetnosti i kulturi Bosne i Hercegovine, gdje su u većini prikazi vanjštine džamije.²⁴

Na osnovu pomenutih izvora, te njihovom komparacijom sa kaligrafskim nacrtima Islamovića pokušaće se rekonstruisati raspored kaligrafskih ispisa na Gazi Husrev-begovoj džamiji.

Kaligrafija Gazi Husrev-begove džamije u Sarajevu (1885-2002.)

Na vrhu prvog lista nacrta Rakim-efendije Islamovića, objavljenog uz rad Mehmeda Mujezinovića, nalazi se kaligrafski tekst u formi kruga sa riječima "Ajeta Svjetlosti" koji se najvjerojatnije nalazio na centralnoj kupoli džamije,²⁵ ispisan thuluth pismom (svaki broj prije arapskog teksta odgovara broju na shemi džamije na slici 2):

(1) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ فِيهَا مِصْبَاحٌ الْمِصْبَاحُ فِي زُجَاجَةٍ الزُّجَاجَةُ كَأَنَّهَا كَوْكَبٌ دُرِّيٌّ يُوقَدُ مِنْ شَجَرَةٍ مُبَارَكَةٍ زَيْتُونَةٍ لَا شَرْقِيَّةٍ وَلَا غَرْبِيَّةٍ صَدَقَ اللَّهُ

U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog! Allah je izvor svjetlosti nebesa i Zemlje! Primjer svjetlosti Njegove je udubina u zidu u kojoj je svjetiljka, svjetiljka je u kandilju, a kandilj je kao zvijezda blistava koja se užiči blagoslovljenim drvetom maslinovim, i istočnim i zapadnim. (Kur'an, XXIV, 35) Istinu je rekao Allah.

Kaligrafski ispisi na kupolama obje tetime sadržavali su tekst Kur'ana Časnog. Na desnoj tetimi pisalo je:

²² Digitalizovana fotografija iz nepoznate godine Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH, Ministarstvo kulture i sporta Federacije BiH.

²³ Četiri fotografije "Muslims Pray at Bey Mosque", fotograf Dean Conger, iz 1983. godina, preuzete sa www.corbisimages.com (30.08.2009.). Dean Conger bio je jedan od urednika fotografije u National Geographic.

²⁴ Fotografija unutrašnjosti, Husref Redžić, *Islamska umjetnost*, Beograd, Jugoslavija, 1982, 123.

²⁵ Dvije fotografije, godina nepoznata (pretpostavljam da su iz 2001./2002. godine) iz Zbirke fotografija GHBV. Na ovim fotografijama vidljiv je samo dio 35. ajeta XXIV sure Kur'ana: (..) اللَّهُ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ مِثْلُ نُورِهِ ك

(2) بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ هُوَ اللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِكُ الْقَدُّوسُ السَّلَامُ الْمُؤْمِنُ الْمُهَيْمِنُ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْمُتَكَبِّرُ
سَيِّحَانُ اللَّهُ عَمَّا يُشْرِكُونَ صَدَقَ اللَّهُ

U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog! On je Allah - nema drugog Boga osim Njega, Vladar, Sveti, Onaj koji je bez nedostataka, Onaj koji svakoga osigurava, Onaj koji nad svim bdi, Silni, Uzvišeni, Gordi. Hvaljen neka je Allah, On je vrlo visoko iznad onih koje smatraju Njemu ravnim! (Kur'an, LIX, 23) Istinu je rekao Allah.

Prema skici na kupoli lijeve tetime nalazila su se dva ajeta iz dvije različite sure Kur'ana Časnog:

(3) هُوَ اللَّهُ الْخَالِقُ الْبَارِئُ الْمُصَوِّرُ لَهُ الْأَسْمَاءُ الْحُسْنَىٰ يُسَبِّحُ لَهُ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَهُوَ الْعَزِيزُ الْحَكِيمُ
لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِي لَهَا أَنْ تُدْرِكَ الْقَمَرَ وَلَا اللَّيْلُ سَابِقُ النَّهَارِ وَكُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْبَحُونَ

*On je Allah, Tvorac, Onaj koji iz ničega stvara, Onaj koji svemu daje oblik, On ima najljepša imena. Njega hvale oni na nebesima i na Zemlji, On je Silni i Mudri (Kur'an, LIX, 24) * Nit' Sunce može Mjesec dostići nit' noć dan preteći, svi oni u svemiru plovo (Kur'an, XXXVI, 40)*

Prelazak iz kvadratne u kružnu osnovu na kupolama obje tetime riješen je pomoću pandatifa, na kojima su se nalazili također ispisi. Primjećuje se da je Rakim-efendija već na nacrtu odvojio te odredio raspored teksta na pandatifima. Na pandatifima desne tetime nisu se nalazili ajeti iz Kur'ana, nego pobožne izreke i molitve:

(4) آمِينَ يَا حَضْرَتَ اللَّهِ * شَفَاعَهُ يَا رَسُولَ اللَّهِ * أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ * وَأَنَّ مُحَمَّدًا عَبْدُهُ وَرَسُولُ اللَّهِ

Allahu uslišaj! Budi zagovornik Božiji Poslaniče! Svjedočim da nema boga osim Allaha! A Muhammed je Božiji rob i Božiji Poslanik.

Za razliku od desne tetime u lijevoj²⁶ su odabrani ajeti iz Kur'ana:

²⁶ Fotografija "Painted dome of portico at the Gazi Husrev Bey Mosque", koju je napravio William Remsen 1981. godine preuzete sa www.archnet.com (30.08.2009.). Navedena fotografija "Painted dome of portico at the Gazi Husrev Bey Mosque" nije fotografija kupole trijema kako William Remsen navodi, već fotografija kupole lijeve tetime, jer je poznato da kupole trijema nisu imale kaligrafiju, a što je vidljivo na slijedećim fotografijama: fotografiji "Dome over porch at Gazi Husrev Bey Mosque", koju je napravio William Remsen 1981. godine preuzete sa www.archnet.com (30.08.2009.); razglednici trijema Gazi Husrev-begove džamije, godina nepoznata; tri fotografije kupola trijema, godina nepoznata (pretpostavljam da su iz 2001./2002. godine) iz Zbirke fotografija Gazi Husrev-begovog vakufa.

(5) فَأَيْنَمَا تُولُوا فَتَمَّ وَجْهَ اللَّهِ * فَإِنْ تَوَلَّوْا فَقُلْ حَسْبِيَ اللَّهُ * وَآخِرُ دَعْوَاهُمْ أَنْ الْحَمْدُ لِلَّهِ * مَا شَاءَ اللَّهُ لَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ

*Kuda god se okrenete, pa – tamo je Allahova strana (Kur'an, II, 115) * A ako oni glave okrenu, ti reci: "Meni je dovoljan Allah" (Kur'an, IX, 129) * A njihova posljednja molitva: "Tebe, Allaha, (...) hvalimo!" (Kur'an, X, 10) * Mašallah! – moć je samo u Allaha (Kur'an, XVIII, 39)*

Islamović je jali thuluth pismom ispisao osam imena: Allah, Muhammed, imena četverice prvih halifa Ebu Bekra, Omera, Osmana i Alia, te imena dvojice Poslanikovih unuka Hasana i Husejina. Ova imena bila su ispisana ispod velike kupole na tri zida centralnog prostora, te na kibla zidu. Svakom od imena dopisani su odgovarajući atributi, kojima su kaligrafije sa imenima dobile na harmoniji. Imena Allah i Muhammed nalazili su se na kibla zidu ispod polukupole i to tako da je Allah bilo ispisano na desnoj, a Muhammed na lijevoj strani u odnosu na mihrab:

(6) * اللَّهُ * جَلْ جَلَالَهُ * يَا حُضْرَت * عَمَّ نَوَالَهُ

*Allah * Veličanstveni * Ya hazreti Allah * Sveopći Darivatelj*

(7) مَا كَانَ مُحَمَّدٌ أَبَا أَحَدٍ مِنْ رِجَالِكُمْ وَلَكِنْ رَسُولَ اللَّهِ

Muhammed nije roditelj nijednom od vaših ljudi, nego je Allahov poslanik (Kur'an, XXXIII, 40)

Fotografije kibla zida²⁷ na kojima su vidljiva dva prethodna imena, potvrđuju kvalitete hafiz Rakim-efendije kao kaligrafa.

Imena Ebu Bekr i Osman nalazila su se na jugozapadnom zidu centralnog prostora ispod tambura velike kupole. Oba imena su bila u istoj ravni²⁸ i to tako da je Ebu Bekr bilo bliže minberu tj. jugoistočnije, a Osman se nalazilo iznad lijevog luka desne tetive.

(8) أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

Ebu Bekr Iskreni, Allah bio zadovoljan njim

(9) عُثْمَانُ ذِي النُّورَيْنِ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

Osman Zi al-Nurejn, Allah bio zadovoljan njim

²⁷ Husref Redžić, *Islamska umjetnost*, 123; Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije, godina nepoznata.

²⁸ Muslims Pray at Bey Mosque - fotograf Dean Conger, iz 1983. godina, preuzete sa www.corbisimages.com (30.08.2009.)

Na sjeveroistočnom zidu centralnog prostora nalazila su se imena halife Omera i Alia. Ime Omer nalazilo se jugoistočno,²⁹ a Ali je bilo ispisano iznad luka ulaza lijeve tetive.³⁰ Postoje indicije da je Rakim-efendija Islamović znatnu pažnju posvetio slovu “m” u imenu halife Omera.³¹

(10) عمر بن الخطاب الفاروق رضي الله عنه

Omer Ibn al-Hattab Poznavalac istine, Allah bio zadovoljan njim

(11) علي المرتضى رضي الله عنه

Ali al-Murtada, Allah bio zadovoljan njim

Imena Poslanikovih unuka, Hasana i Husejina, nalazila su se na sjeverozapadnom zidu centralnog prostora, tj. na zidu glavnog ulaza u džamiju.³²

(12) حسن رضي الله عنه

Hasan, Allah bio zadovoljan njim

(13) حسين رضي الله عنه

Husejn, Allah bio zadovoljan njim

Svako od osam imena, prethodno spomenutih, bilo je uokvireno pravilnim šestouglom, koji ih je odvajao od slikarstva zidova na unutrašnjosti džamije.

Na prvom listu nacрта, nalaze se još dva ispisa. Prvi je sa imenom prvog mujezina Bilala, koji se prema podatku sa nacрта nalazio iznad mahfila, ali zbog nedostatka fotografija teško je reći gdje. Bilalovo ime jedino je napisano ta'liq pismom. Drugi ispis, ujedno i posljednji na prvom listu, jeste 37. ajet III sure Kur'ana. Može se tvrditi da je za ovaj ajet postalo ikonološki predodređeno da se nalazi unutar mihraba, koji je raspoređen unutar pet centralnih podioka mihraba.³³

(14) يا حضرت بلال حبشي

O hazreti Bilale Habeši

²⁹ Nema sačuvane fotografije kaligrafskog ispisa imena halife Omera, ali je sigurno da se ono tamo nalazilo.

³⁰ Fotografija iz nepoznate godine Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH, Ministarstvo kulture i sporta Federacije BiH

³¹ H. Mehmed Handžić, “H. Hfz. Husein Rakim ef. Islamović”, 238.

³² Pronašao sam fotografije koje sadrže obrise i krajeve samo jednog kaligrafskog ispisa na sjeverozapadnom zidu, te je teško govoriti o rasporedu istih, ali je sigurno da su se imena Hasan i Husejin tamo nalazila. Muslims Pray at Bey Mosque - Fotograf Dean Conger, iz 1983. godina, preuzete sa www.corbisimages.com (30.08.2009.)

³³ Mihrab Gazi Husrev-begove džamije ima sedam podioka. Husref Redžić, *Islamska umjetnost*, 123.

(15) كلما دخل عليها زكريا المحراب

Kad god bi joj Zekerijja u hram ušao (Kur'an, III, 37)

Na drugom listu su skice za kaligrafiju pandatifa centralne kupole, kaligrafiju na polukupoli, te iznad troja vrata džamije, iznad prozora, iznad mihraba sofa trijema, te nacrt za još jednu kaligrafiju u mihrabu centralnog prostora, te nacrt ispisa iznad mihraba. Sve skice na drugom listu ispisane su thuluth pismom.

Za pandatife centralne kupole Islamović je rezervisao za lijepa Allahova imena:³⁴

(16) يا الله * يا رحمان * يا حنان * يا منان * يا برهان * يا سبحان * يا سلطان

*Ja Allah * Ja Rahmān * Ja Hannān * Ja Mennān * Ja Burhān * Ja Subhān * Ja Sultān*

(17) يا قهار * يا صبار * يا جبار * يا ستار * يا يسار * يا غفار

*Ja Kabhār * Ja Sabbār * Ja Džebbār * Settār * Ja Jessār * Ja Gaffār*

(18) يا الله * يا ناصر * يا باصر * يا قادر * يا قاهر * يا طاهر * يا ظاهر

*Ja Allah * Ja Nāsir * Ja Bāsir * Ja Kādir * Ja Kābir * Ja Tābir * Ja Zābir*

(19) يا متعالى * يا بارى * يا ضارى * يا هادى * يا بادى * يا على

*Ja Meta'ālī * Ja Bāri * Ja Dāri * Ja Hādi * Ja Bādi * Ja 'Alī*

Prema podatku sa drugog lista skica 37. i 38. ajet LXXVIII. sure Kur'ana nalazili su se na polukupoli. Na skici su ajeti ispisani jedan pored drugog u formi luka, vjerovati da je shodno tome realizacija ove kaligrafije bila identična.

(20) رب السماوات والأرض وما بينهما الرحمن لا يملكون منه خطابا * يوم يقوم الروح والملائكة صفا

*Gospodar nebesa i zemlje i onoga što je između njih, Milostivi, kome neće smjeti niko prvi riječ prozboriti * na Dan kada Džibril i meleki budu u redove poredani (Kur'an, LXXVIII, 37.-38.)*

Iskaz "Mašallah" nalazio se iznad nekog od lukova, ali u nedostatku fotografija teško je pretpostaviti tačno mjesto.

(21) ما شاء الله

Mašallah!

³⁴ Fotografija jednog pandatifa centralne kupole, godina nepoznata (pretpostavljam da su iz 2001./2002. godine) iz Zbirke fotografija Gazi Husrev-begovog vakufa.

Iznad svih vrata na unutrašnjem zidu džamije odabrani su ajeti sa sadržajem islamskog pozdrava "selam". Iznad luka vrata glavnog ulaza bilo je ispisano:³⁵

(22) سلام عليكم ادخلوا الجنة يا كسبتم بسلامون

Mir vama! Uđite u džennet zbog onoga što ste činili! (*Kur'an, XVI, 32*)

Vjerovatno se iznad vrata desne tetime nalazila kaligrafija sa sljedećim tekstom:³⁶

(23) سلام عليكم بما صبرتم فنعلم غيباتي

Mir neka je vama, zato što ste trpjeli, a divno li je najljepše prebivalište!

(*Kur'an, XIII, 24.*)

Iznad vrata lijeve tetime nalazio se tekst:

(24) سلام عليكم فادخلوها جالين

Mir vama, od gviđeha ste čisti, zato uđite u nju, u njemu ćete vječno boraviti!

(*Kur'an, XXXIX, 73*)

Iskaz Mašallah, te kaligratski ispisi iznad sva troja ulazna vrata bili su ispisani u kružnici, dok su ispisi iznad prozora bili unutar elipse. Islamović je za jedanaest prozora odredio ajete iz Kur'ana koji slave Allaha.

(25) الله يا اله يا اله هو اليوم القيومي

Allah je – nema boga osim Njega – Živi i Vječni! (*Kur'an, II, 255*)³⁷

(26) الله يا اله يا اله لا اله الا الله الحسي

Allah, drugog boga osim Njega nema, najljepša imena ima! (*Kur'an, XX, 8*)³⁸

³⁵ View of mosque entrance from the interior - Fotografija koje je napravio William Remsen 1981. godine preuzete sa www.archnet.com (30.08.2009.); Fotografija iz nepoznate godine Arhiva Zavoda za zaštitu spomenika Federacije BiH, Ministarstvo kulture i sporta Federacije BiH; Fotografija kaligrafije iznad glavnih vrata džamije godina nepoznata (prepostavljam da su iz 2001./2002. godine) iz Zbirke fotografija Gazi Husrev-begovog vakufa; Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Uprave Turistkomerc: biro za turističku propagandu - Zagreb); Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Gazi Husrev-begovog vakufa, godina nepoznata, koja je korištena kao ulaznica (štampano: Kaligrafija se nalazila iznad prozora sa lijeve strane minbera. Fotografija kaligrafije iznad prozora, godina nepoznata (prepostavljam da su iz 2001./2002. godine) iz Zbirke fotografija Gazi Husrev-begovog vakufa; Koper).

³⁶ Nije pronadena fotografija prije restauracije 2001./2002. godine.

³⁷ Kaligrafija se nalazila iznad prozora sa lijeve strane minbera. Fotografija kaligrafije iznad prozora, godina nepoznata (prepostavljam da su iz 2001./2002. godine) iz Zbirke fotografija Gazi Husrev-begovog vakufa; Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Uprave Gazihusrevbegova vakufa - Sarajevo, a fotograf napravio Cvetko Ros, godina nepoznata (štampano: CZP "Primorski tisk", Koper).

Iznad mihraba glavnog molitvenog prostora nalazio se ispisan ajet:⁴²

(36) فنادته الملائكة وهو قائم يصلي في المحراب

I dok se on u hramu stojeći molio, meleki ga zovnuše. (Kur'an, III, 39)

Niša mihraba podijeljena je na sedam podioka, unutar centralnih pet bio je ispisan prethodno spomenuti 37. ajet III sure Kur'ana Časnog, dok je na preostala dva podioka, krajnjem desnom i krajnjem lijevom, bio tekst molitve. Na desnom podioku bilo je ispisano:

(37) يا خفي الالطاف

O Poznavaoče skrivenoga

Na lijevom podioku bio je ispisan drugi dio molitve:

(38) نجنا مما نخاف

Sačuvaj nas onoga čega se bojimo

Iznad dva mihraba na sofama trijema bio je ispisan po jedan ajet, i to iznad desnog mihraba:⁴³

(39) فإذا قضيتُم الصلاة فاذكروا الله قياما وقعودا

A kada molitvu završite, Allaha spominjite, i stojeći, i sjedeći. (Kur'an, IV, 103)

Slijedeći tekst se nalazio iznad mihraba na lijevoj strani trijema:⁴⁴

(40) إن الصلاة كانت على المؤمنين كتابا موقوتا

Vjernicima je propisano da u određeno vrijeme molitvu obavljaju. (Kur'an, IV, 103)

Posljednji kaligrafski ispisi na skicama ujedno su jedina dva sačuvana rada Islamića. Oba se nalaze na portalu džamije. Desni ispis nosi tekst bismille:

(41) بسم الله الرحمن الرحيم

U ime Allaha, Milostivog, Samilosnog

⁴² Husref Redžić, *Islamska umjetnost*, 123; Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Uprave Gazihusrevbegova vakufa – Sarajevo, godina nepoznata, koja je korištena kao ulaznica (štapao: Turistkomerc: biro za turističku propagandu - Zagreb); Razglednica unutrašnjosti Gazi Husrev-begove džamije u izdanju Gazi Husrevbegovog vakufa, godina nepoznata (štapao: Gorenjski tisk, Kranj).

⁴³ *Portico and balconies at the front of the mosque, Entrance to the mosque from the portico, View of mosque entrance from the interior*, koje je napravio William Remsen 1981. godine preuzete sa www.archnet.com (30.08.2009.); Razglednica trijema Gazi Husrev-begove džamije, godina nepoznata

⁴⁴ Na fotografiji se nalazi samo zadnji dio 103. ajeta IV sure Kur'ana Časnog: كتابا موقوتا. Fotografija kaligrafije, godina nepoznata (pretpostavljam da su iz 2001./2002. godine) iz Zbirke fotografija Gazi Husrev-begovog vakufa.

Drugi sačuvani kaligrafski rad je ajet Kur'ana Časnog:

(42) وَاللّٰهُ يَدْعُوْا اِلٰى دَارِ السَّلَامِ

Allah poziva u kuću mira (Kur'an, X, 25)

Na osnovu predočenog vizualnog materijala zaključuje se da je Rakim-efendija Islamović realizirao kompletan kaligrafski ciklus skiciran na nacrtima. Zbrajanjem se dolazi do broja od četrdesetosam levhi vrhunske izvedbe. Kompozicije su čitljive, zaokružene, dok jednostavnost iskaza biva nosećim elementom Islamovićevog stila, te se stoga vidi da je Rakim-efendija apsolutno opravdao povjereni zadatak

Zaključak

Veliki požar zahvatio je Sarajevo 1879. godine, kada je bila oštećena i Gazi Husrev-begova džamija. U želji da se dodvori muslimanskoj populaciji, austrougarska vlast pristupa restauraciji pomenutog objekta 1884.-1885. godine. Za kaligrafsko ukrašavanje džamije biva angažovan hadži hafiz Husejin Rakim-efendija Islamović (Sarajevo 1839. - Inegöl 1895.), Bosanac čiji su učitelji bili najpoznatiji istanbulski kaligrafi. Od četrdesetosam kaligrafskih radova do danas su se sačuvala samo dva na portalu džamije. Usporedbom kaligrafskih nacrti Rakim-efendije i prikupljenog vizualnog materijala, zaključuje se da je Islamović izveo planiranirani kaligrafski ciklus. Ovim radom je utvrđeno da je kaligrafija thuluth i ta'liq pisma izvedena rukom velikog majstora.

Haris Dervišević

The calligraphy of Gazi Husrev-bey's mosque in Sarajevo (1885-2002)**Summary**

A large fire broke out in Sarajevo in 1879 when among other buildings, the Gazi Husrev-bey Mosque was also damaged. In order to please the Muslim population, the Austro-Hungarian authorities restored the building during 1884 and 1885. The calligraphic decoration was carried out by hajji hafiz Husejin Rakim-efendi Islamović (Sarajevo, 1839 – Inegöl, 1895), a Bosnian whose teachers were the most prominent calligraphers from Istanbul. From the forty-eight calligraphic works only two have survived on the portal of the Mosque. Comparing the calligraphic sketch and collected visual material, it is concluded that Rakim-efendi Islamović realized the whole calligraphic cycle. This paper argues that the calligraphy of *thuluth* and *ta'liq* script was carried out by the hand of the great master.